

AZ ÖNIGAZGATÁS BUKÁSA

A neoliberális rendszerváltás Lengyelországban¹

A kelet-európai rendszerváltozásokat tárgyaló tanulmányok és könyvek szinte kivétel nélkül a „diktatúrából” a „demokráciába” vezető útként értelmezik az eseményeket. Nincs ez másképpen Lengyelországban sem, ahol az „út a szabadságba”, illetve az „út a függetlenségbe” jelszó alatt születnek tudományos írások. A fő hangsúlyt természetesen a politikai intézményrendszer átalakítására, a parlamenti demokrácia megteremtésére, a polgári szabadságjogok kivívására helyezik. Nem tagadva, hogy ezek jelentős és fontos tényezői a rendszerváltozásnak nevezett időszaknak, mégis felmerül a kérdés – különösen 20 év elteltével –, hogy a politikai változások mellett hogyan alakult át a gazdasági és társadalmi rendszer Kelet-Európában? Ismert, hogy a központi tervutasításos rendszert a piaci alapokon nyugvó, szabályozatlan kapitalizmus váltotta fel. Kevésbé ismert azonban, hogy a lengyel ellenzék, mely egész Kelet-Európában a legerősebb tömegmozgalmat képviselte, évtizedeken keresztül egy viszonylag egalitárius, önigazgató gazdasági, társadalmi és politikai rendszert képzelt el a fennálló bürokratikus államszocializmus helyére. Ennek elméleti és gyakorlati alapjait ki is dolgozták, és 1980–1981-ben a munkásság széles körű támogatásával hozzá is kezdtek a rendszer kiépítéséhez a gyakorlatban.

Lengyelországban az alulról szerveződő társadalom hagyományai a XIX. századból erednek, de konkrét elméleti kidolgozására csak a XX. század második felében került sor. Az 1956. októberi fordulatot követően – a kezdeti remények után – világossá vált, hogy a rendszer nem a demokratizálódás és a decentralizálás irányába halad, az állami és a pártbürokrácia nemhogy nem akarja átadni a társadalomnak a gazdasági és politikai ellenőrző és irányító funkcióit, hanem azt még inkább összpontosítani kívánja a saját kezében.²

¹ A tanulmány korábban megjelent az *Eszmélet* (2009) 83. számában (33–53.)

² A munkás-önigazgatás megteremtésének kérdése szinte minden kelet-európai országban felvetődött különböző történelmi periódusokban, többek között 1917 után Oroszországban,

E tapasztalat egyre inkább arra ösztönözte a hatvanas évek derekától az értelmiség egy részét, hogy kidolgozza és megfogalmazza céljait. A Jacek Kuroń és Karol Modzelewski által közzétett „Nyílt levél” a párthoz (1964) a létező rendszerrel szemben egy munkás-önigazgatáson alapuló „*munkásdemokrácia*” létrehozását hirdette meg. A fő célként tehát azt tűzték ki, hogy a termelési viszonyokat a bürokrácia osztályuralmának megdöntésével kell megváltoztatni. Amíg ugyanis ez fennáll, addig semmilyen decentralizáció nem képzelhető el. Az elképzelt új rendszerben a vállalat maga döntene a saját termeléséről; a központi terv végrehajtása adminisztratív ajánlás útján történne, csak gazdasági befolyásolási eszközökkel. A vállalatokat a jövedelmezőségük szerint kellene értékelni, azaz fontossá válna a felvevőpiac szerepe, s a fogyasztás struktúrája határozná meg a termelést. Nagyobb szerepet kapna a technokrácia a központi döntésekben, illetve a vállalati tervek kidolgozásában. A munkásoknak befolyásuk lenne a jövedelmek elosztására.³ Szembeállították egymással a tervet és a piacot, a centralizált és decentralizált szocialista gazdasági modelleket. Kuroń és Modzelewski az ún. „felsőbbrendű célokat” (széles szociális hálót) a társadalmi ellenőrzés segítségével biztosították volna, amit éppen a bürokrácia léte akadályoz meg.

A gondolatot az 1968. márciusi események után emigrációba vonuló Leszek Kołakowski folytatta a „*Tézisek a reményekről és reménytelenségekről*” című esz-

1944–1947 között, illetve 1956-ban Lengyelországban és Magyarországon, valamint 1948 után Jugoszláviában. A huszadik század nyolcvanas éveinek második felében, amikor felmerült az állami tulajdon lebontásának problémája, a baloldali értelmiségiek és a munkások előtt újra reálisnak tűnt a munkástulajdon és a munkás-önigazgatás megvalósításának alternatívája a magántulajdonra épülő kapitalizmussal szemben. Lásd: Önkormányzás vagy az elitek uralma. Szerk.: KRAUSZ Tamás–MÁRKUS Péter. Budapest, Liberter Kiadó, 1995; JAKUBOWICZ, Szymon: *Bitwa o samorząd 1980–1981*. Londyn, Aneks, 1988.

³ List otwarty Jacka Kuronia i Karola Modzelewskiego do członków Podstawowej Organizacji Partyjnej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i członków uczelnianej organizacji Związku Młodzieży Socjalistycznej przy Uniwersytecie Warszawskim, przedstawiający oparty o markowską teorię społeczeństwa krytyczny obraz systemu politycznego i społeczno-ekonomicznego Polski jako ustroju biurokracji partyjnej. In: HEMMERLING, Zygmunt–NADOLSKI, Marek: *Opozycja wobec rządów komunistycznych w Polsce 1956–1976. Wybór dokumentów*. Warszawa, Uniwersytet Warszawski, Instytut Nauk Politycznych, 1991, 157–245. E gondolatok forrása Michał Kalecki, Włodzimerz Brus és Oskar Lange munkáiban is megtalálható. Kalecki a harmincas években együtt dolgozott John Keynes-szel és jelentős hatással volt az angol közgazdász később nagy karriert befutott teóriájára. Brus és Lange munkái inkább a szocialista országok gazdasági reformjaira voltak hatással.

széjében.⁴ Célja egy olyan alulról szerveződő, önigazgató társadalom létrehozása volt, amelyben a társadalom gyakorolja az ellenőrzést a termelési eszközök, illetve a nemzeti jövedelem elosztása felett. Emellett már megjelentek a hatvannyolcas diákokéhoz hasonló követelések, mint *a szabad szakszervezetek létrehozása*. A *Tézisek...* a politikai pluralizmust és az *üzemi szervezetek szabadságát* tűzték ki célul.⁵ Kołakowski tehát egy olyan társadalmi mozgalmat képzelt el 1971-ben, amely az egyre gyengülő hatalmat változásokra tudná kényszeríteni.

Végül Adam Michnik fogalmazta meg az értelmiség feladatát.⁶ Kołakowski gondolatait folytatva arra szólított fel, hogy az ellenzéki politika címzettje a társadalom legyen. Hiszen nem a párt, hanem az emberek számára kell programot alkotni. A párt számára a legjobb útmutató az alulról jövő nyomás lesz. A meghirdetett „új evolucionizmus” lényege abban állt, hogy az értelmiség a munkásságra támaszkodva rákényszerítheti a hatalmat a változásokra, hiszen ez az a társadalmi réteg, amelytől a hatalom a legjobban tart. Az intézményi kereteket nem határozta meg, de felvetette a független szakszervezetek vagy munkásbizottságok létrehozását.

Az elmélet megvalósítására 1980–1981-ben nyílt lehetőség a Szolidaritás mozgalom megalakulásával. Annak ellenére, hogy a Szolidaritás a társadalom többségét – társadalmi státusztól és szakmáktól függetlenül – átfogta, és politikailag is sokszínű szervezet volt, nagyon erős bázist adott az alulról szerveződő, bürokráciamentes, önkormányzó elképzeléseknek. Ez volt az alapelv, amelyben szinte mindenki többé-kevésbé egyetértett.

A Szolidaritás önigazgató szárnya

1980–1981-ben a társadalmi, gazdasági és politikai önigazgatás megvalósítása reális lehetőséggé vált. Nemcsak azért, mert 1980 nyarán az országos sztrájkhullám következtében kialakult Szolidaritás szakszervezet tagjainak túlnyo-

⁴ KOŁAKOWSKI, Leszek: Tezy o nadziei i beznadziejności. In: KOŁAKOWSKI, Leszek: *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań*. Kraków, Znak, 2006, 405–426.

⁵ Uo. 423.

⁶ MICHNIK, Adam: Új evolucionizmus. In: MICHNIK, Adam: *Gondban a bohóc. Esszék és tanulmányok*. Pozsony, Kalligram, 1996, 19–33.

mó többsége az önigazgatás mellett foglalt állást,⁷ hanem azért is, mert létrejöttek az önigazgató-rendszer előfeltételei is. A horizontális elv alapján szerveződő, közvetlen demokrácián alapuló, az államtól független Szolidaritásban részt vett az állampolgárok abszolút többsége. A fennálló társadalmi rend pedig az elmúlt évtizedek politikája miatt legitimációs válságba került (ezt még a hatalom képviselői sem vitatták), s ez a válság az összes társadalmi réteget mobilizálta.⁸

Az önigazgatás koncepcióját az Üzemi Szervezetek Hálózata („Sieć” – „Hálózat”)⁹ által 1981 tavaszán kidolgozott tézisekben tették közzé.¹⁰ A „Hálózat” formájában megkezdődött maga az önkormányzati struktúra kiépítése is. E mozgalom nem a Szolidaritás Országos Egyeztető Bizottsága elnökségének határozata alapján, hanem még a mozgalmon belül is alulról szerveződött meg. Igaz, a kapcsolat teljesen egyértelmű volt: vezetőjük Jerzy Milewski a Szolidaritás gdański Üzemközi Bizottságának tagja volt.

A tervezet a pluralizmus és a társadalmi élet demokratikus szabályainak tiszteletben tartására és az önigazgatás elvére épült. A program szerint a nemzetgazdaság alapvető szervezeti egysége a *társadalmiasított vállalat* (*przesiębiorstwo społeczne*). A vállalaton belül létrehozandó *Munkásönkormányzat* (*Samorząd Pracowniczy*) rendelkezik az össznemzeti vagyon felett a társadalom és a saját kollektívája érdekében. Az önkormányzatnak minden dolgozó automatikusan tagja. Az önkormányzat legfelsőbb hatalmi szerve a *Munkásönkormányzat tagjainak szabad gyűlése* (*walne zebranie członków Samorządu Pracowniczego*). A kollektívák a *munkástanácsokon* (*rada pracownicza*) keresztül képviseltetik magukat a Munkásönkormányzatban. A vállalat élén az igazgató áll, akit pályázat útján választanak meg. A Munkásönkormányzat joga meghatározni a vállalat fejlődésének fő irányvonalait, elfogadni a többéves terveket, megerősíteni a vállalat szervezeti struktúráját. A szak-

⁷ Egy belső közvélemény-kutatás szerint az 1000 főnél többet foglalkoztató üzemekben a megkérdezett dolgozók 95%-a támogatta az önkormányzati struktúrák létrehozását, de az összes megkérdezettnek is a 65%-a. Lásd: Ash, Garton Timothy: *A lengyel forradalom*. Budapest, AB-Beszélő Kft. 1990, 208.

⁸ Az önigazgatás kialakulásának feltételeiről lásd: MARKOVIĆ, Goran: Social Preconditions of Self-management. In: *Self-Organising Utopias. Eszmélet special issue* (2008) 71–87.

⁹ [lengyelül: Sieć Organizacji Zakładowych NSZZ „Solidarność”]

¹⁰ Tezy do ustawy o samorządzie pracowniczym. In: *Sprawy gospodarcze w dokumentach pierwszej Solidarności. Tom I. 16 sierpnia 1980–30 czerwca 1981*. Red.: LUSZNIWICZ, Jacek–ZAWISTOWSKI, Andrzej. Warszawa, IPN, 2008, 331–333.

szervezetekkel közösen döntenek a vállalat által megtermelt jövedelem elosztásáról. Az önkormányzat joga az igazgató kinevezése és visszahívása. Hatáskörébe tartozik továbbá a kooperációs szerződések megkötése, illetve az állami és területi hatalommal való együttműködés is.

A „Hálózat” kiterjesztette volna az önkormányzást az állam minden szintjére, és kétkamarás parlamentet javasolt. Az alsóház – a *Képviselők Kamarája* (Izba Posłów) – az ország politikai érdekeinek legfelsőbb reprezentánsa lett volna. A felsőház – az *Önkormányzatok Kamarája* (Izba Samorządów) – közvetítő feladatokat látott volna el, vagyis a legfőbb társadalmi ellenőr szerepét kellett volna betöltenie. Így a politikai és a gazdasági funkciók elváltak volna egymástól.¹¹ Ez volt a munkás-önigazgatás koncepciójának legkidolgozottabb programja, mely a társadalmi ellenőrzést kiterjesztette volna az egész államra, és egy neokorporatív rendszert hozott volna létre.

E koncepció erősen korlátozta volna az állam és benne a párt szerepét a gazdasági döntésekben. Magában rejtette azt a lehetőséget, hogy a szabad választások eredményeként nem a párt képviselői kezében lesz a hatalom. Az egész tervet egyértelműen a párt és a nómenklátúra-elv szerinti kiválasztódás ellen irányult. Túllépve a hagyományos szakszervezeti követeléseken, meg akarta változtatni az állam egész működési mechanizmusát.¹²

A „Hálózat” e törekvéseit azonban nem fogadta el teljes mértékben a Szolidaritás Országos Bizottsága. Többek között olyan alapkérdésekben, mint a vállalat igazgatójának kinevezése, a Bizottság sokkal mérsékeltebb álláspontot foglalt el, nem lépve túl az 1980 augusztusában megfogalmazott 21 követelés azon pontján, hogy az igazgatókat ne a párthűség, hanem a szakmai felkészültség alapján válasszák ki. Ezzel szemben a „Hálózat” a létrejövő vállalati önkormányzatok jogaként értelmezte a kérdést.

A Szolidaritás 1981 őszén megrendezett kongresszusán elfogadott program szerint az *Önkormányzó Köztársaság* a világnézeti, társadalmi, politikai és kulturális pluralizmus elvére épülve jön létre. A határozatban foglaltak szerint az *Önkormányzó Köztársaság* alapja az „autentikus munkásönkormányzat”. A gyűlés szükségesnek nevezte egy olyan törvényjavaslat benyújtását, mely

¹¹ Uo. 331–333.

¹² Ezen elképzelés mibenlétét Milewski közvetlenül a Szolidaritás kongresszusa előtt a *Robotnik* című illegális lapban fejtette ki. Lásd: Rok po sierpniu – co dalej? *Robotnik*, 1981. augusztus 27., 1–2.

megszüntetné a párt-nómenklatúra hatalmát a vállalatokban, és helyette valódi önkormányzatokat hozna létre.¹³

Ám közel sem mindenki hitt az önkormányzatiság ilyen mértékű kiterjesztésében. Feltételezhető, hogy a kongresszusi programban éppen ezért nem is részletezték külön annak felépítését. A „Hálózat” által korábban megfogalmazott tézistervezethez képest a meglehetősen rövid állásfoglalásra magyarázat lehet néhány vezető tanácsadó véleménye. Karol Modzelewski szerint az önkormányzás egy „*elragadó társadalmi idea*”, de a jelenlegi nehéz gazdasági helyzetben, amikor az állami intézmények nem képesek ellátni a feladatukat, „*pragmatikus programra van szükség*”. Witold Trzeciakowski, a Szolidaritás egyik befolyásos közgazdász tanácsadója pedig egyáltalán nem hitt abban, hogy sikeres lehet egy ilyen rendszer. A komoly tapasztalatokkal rendelkező – KOR (Munkásvédő Bizottság)¹⁴ alapító tag – Jan Olszewski egyenesen utópiának nevezte az egész koncepciót.¹⁵ Az Országos Bizottság, annak ellenére, hogy számos tagja nem értett vele egyet, vagy éppen illúzióként kezelte, stratégiai eszköznek tekintette az önkormányzati kérdést a LEMP-pel vívott küzdelemben.

A Szolidaritás gazdasági programjaiban is kevés szó esett az önigazgató rendszer bevezetéséről. A programhoz csatolták a különböző – a válságból kiutat javasló – gazdasági koncepciókat tartalmazó dokumentumokat. A két fő elképzelés közül az egyiket Leszek Balcerowicz fiatal közgazdász tézisei alapján¹⁶ Stefan Kurowski és Grzegorz Palka képviselte: ez alapvetően a piacosítás pártján állt (ún. *Alternatív program*). A másik pedig, a Włodzimierz Brusztanítvány Ryszard Bujak mérsékeltebb, a piaci szocializmushoz közel álló kon-

¹³ Program NSZZ „Solidarność uchwalony przez I Krajowy Zjazd Delegatów. <http://www.internationalista.pl/menu-kraj/historia-solidarnoci/1484-program-nszz-solidarno-uchwalony-przez-l-krajowy-zjazd-delegatow.html> (2010-04-26)

¹⁴ 1976-ban jött létre a munkássztrájkok brutális leverése után. Elsődleges feladata a munkások és családjaiknak jogi, anyagi és erkölcsi támogatása volt. Később Kelet-Európa legjobban szervezett és legjelentősebb ellenzéki mozgalmává vált. Fontos szerepe volt a Szolidaritás mozgalom létrehozásában. Lásd: LIPSKI, Jan Józef: KOR. *Komitet Obrony Robotników. Komitet Samoobrony Społecznej*. Warszawa, IPN, 2006.

¹⁵ *Tygodnik Solidarność*, 1981. október 30., 6–8.

¹⁶ Projekt zespołu Leszka Balcerowicza przy Instytucie Rozwoju Gospodarczego Szkoły Głównej Planowania i Statystyki. In: GRALA T., Dariusz: *Reformy gospodarcze w PRL (1982–1989). Próba uratowania socjalizmu*. Warszawa, Trio, 2005, 331–334.

cepciója volt (ún. *Realista program*). Ám egyik sem állt határozottan a munkás-önigazgatás pártján, bár neokorporatív elemei mindkettőnek voltak.¹⁷

Nem tagadható tehát, hogy minden szükséges előfeltétel ellenére már 1981 őszén sem tudott győzni a munkás-önigazgatást képviselő irányzat a piacosítást szorgalmazókkal szemben, annak ellenére, hogy a munkásság zöme támogatta az elképzelést. A kongresszus nem tudott egyértelműen állást foglalni egy határozott gazdasági program mellett. Nem volt egyetértés abban sem, hogy részt kell-e vennie a munkásságnak a hatalomban, és ha igen, akkor milyen szerepe legyen abban. Egyre inkább megosztott volt a Szolidaritás ideológiailag is. Megjelent a három fő irányzat: a munkás-önigazgatás pártján álló baloldaliak, a szociáldemokraták, illetve a nemzeti radikálisok – noha a határok ekkor még nem volt egyértelműek.¹⁸

A rendszerváltás felé

Az 1981. december 13-án bevezetett hadiállapot véget vetett a Szolidaritáson belül zajló minden vitának. Jaruzelski katonai fellépése – mint később kiderült – végső csapást mért a társadalmi mozgalomra és az önigazgató szárnyra is. A Szolidaritás megszűnt létezni mint széles tömegmozgalom, amelyre támaszkodva a hatalomtól engedményeket lehet kicsikarni. A hadiállapot ellenzékének újra kellett gondolnia céljait és lehetőségeit. E viták jóval szűkebb körben zajlottak, mint december 13-a előtt, sok aktivista ugyanis emigrációba kényszerült, másokat letartóztattak és megfélemlítettek. Az országban maradt ellenzéki elitnek számolnia kellett a realitásokkal: ha a fennálló rendszert nem sikerült a Szolidaritás hatalmas erejével változásra bírni, akkor e tömegmozgalom nélkül a lehetőségek még szerényebbek lettek. A nyolcvanas évek közepére az ellenzéken belül győzött az a felfogás, hogy a párt hatalma tartós marad, s ezzel a ténnyel szembenézve kell megfogalmazni az új prog-

¹⁷ A két programot lásd: ANEKS do Uchwały Programowej I Krajowego Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność” Materiały dyskusyjne do III części „Związek wobec kryzysu i reformy gospodarczej. <http://www.skpnssz.org/downloads/HISTORIA%20NSZZ/dokumenty/Aneks%20do%20uchwaly%20programowej%20I%20KZD.doc> (2010-04-26)

¹⁸ Francia szociológusok a Szolidaritás mozgalom belső megosztottságát kiválóan feltárták és elemezték, lásd: TOURAINE, Alain–STREZELECKI, Jan–WIEVIORKA, Michel–DUBET, François: *Solidarność. Analiza ruchu społecznego 1980–1981*. Warszawa, 1989.

ramot. Az ellenzéknek tehát nem a párttal szemben, hanem a párttal – a párton belüli reformerekkel – közösen kell az országot kivezetni a gazdasági válságból.¹⁹ Ez lényegében visszatérés volt a *Nyílt levél* előtti felfogáshoz, még akkor is, ha ezt a pragmatizmussal és realizmussal magyarázták. Még jelentősebb változás volt, hogy ezzel kizárták a tömegek részvételét az események alakításából.

A hadiállapot első évében létrehozott *Ideiglenes Koordinációs Bizottság*,²⁰ mely érthető módon nem választott, legitim testület volt, 1985 szeptemberében kiadott gazdasági programjában már egyértelműen a piacositás mellett foglalt állást, s bár nem mondta ki, de a privatizációt támogatta. Egyetlen szó sem esett már az 1981-es programban rögzített elvekről, a munkásönkormányzatokról, mint az Önkormányzó Köztársaság alapjáról és a társadalmasított gazdasági tervezésről.²¹

Hasonló változáson ment keresztül az emigráció egy része is. A Brüsszelben tevékenykedő Jerzy Milewski, aki korábban a munkás-önigazgatás szószólója volt és az általa irányított *Koordinációs Iroda*²² fokozatosan közeledett Ronald Reagan és Margaret Thatcher antikommunista, neokonzervatív politikájához. Reagan tudatosan felhasználta őket és a Szolidaritást hidegháborús céljaira. A brüsszeli központ idővel átvette az emigráció irányítását a párizsi bizottságtól, mely a legnagyobb francia szakszervezetek és a IV. Internacionálé erkölcsi és anyagi támogatását is élvezte. A párizsiak baloldali internacionalista irányvonala ugyanis nem felelt meg az amerikai vezetés kívánalmainak.²³

Az ellenzék 1987 áprilisában kiadott nyilatkozatában mélyreható gazdasági reformokat, a tulajdonformák egyenrangúságát, a piaci mechanizmusokhoz való visszatérést és a gazdasági élet határozott demokratizálását követelte. Ezzel együtt kiállt még a munkás-önkormányzatok mellett, amelyeknek jelentős szerepet tulajdonítottak az állami vagyon társadalmasításában. A program minden ellentmondásossága ellenére világos volt, hogy már nem

¹⁹ SKÓRZYŃSKI, Jan: *Od Solidarności do wolności*. Warszawa, Trio, 2005, 215–228.

²⁰ 1982. április 22-én jött létre [lengyelül: Tymczasowa Komisja Koordynacyjna].

²¹ KOWALEWSKI, Zbigniew Marcin: *Zachodnia solidarność z Solidarnością. Opowiem jak było*. <http://lewica.pl/index.php?id=9801> (2010-04-26)

²² 1982. július 1-jén jött létre Brüsszelben [lengyelül: Biuro Koordynacyjne NSZZ Solidarność].

²³ KOWALEWSKI, i. m.

a politikai demokrácia és nem is az autentikus területi és munkásönkormányzatok létrehozása a cél, amint az 1980–1981-ben volt, hanem a piacgazdaság irányába való elmozdulás. Az ellenzéki vezetők visszatértek ahhoz a korábbi tézishoz, miszerint a gazdaság demokratizálása majd kikényszeríti a politikai változásokat.²⁴

Jacek Kuroń még a koalíciós kormányzás lehetőségét is felvetette 1988 tavaszán, anélkül, hogy azt előtte radikális feltételekhez kötötte volna. Bronisław Geremek, a *Konfrontacja* című lap szerkesztője pedig inkább a már 1981-ben is felmerült Nemzetgazdaság Társadalmi Tanácsának megalakítását javasolta, mely kormányzaton kívüli szervként kontrollálná a gazdasági reformokat. Aleksander Hall pedig – az ellenzéki tevékenység céljaként – a „normális, demokratikus állam” létrehozására tett javaslatot. Az ellenzéki elképzelések abban a pontban találkoztak, hogy lemondtak a párttal szembeni frontális támadásról, s érdekeltté akarták tenni a párt egy részét abban, hogy a változások élére álljon. A továbbiakban nem megdönteni akarták a LEMP uralmát, hanem evolúcióra kényszeríteni.²⁵ Ezzel visszajára fordították Adam Michnik 1976-os evolucionista elméletét: 1987–1988-ban már nem a tömegekre, hanem a párt reformszárnyára támaszkodva szándékoztak a vezetést változásokra készíteni. Ebben a fordulatban éppen Michnik és Kuroń játszotta a vezető szerepet.

A tömegek kizárása a változásokból és a szabad piac bevezetésének követelése logikusan vezetett a privatizációhoz, bár érthető okokból erről kezdetben még nem beszéltek. A szabad piac bevezetése ekkor még csupán a „tulajdonformák egyenrangúsága” és a „társadalmasítás” jelszavaival együtt jelent meg. 1988-ra azonban egyre hangosabb volt az ellenzékiek liberális szárnya (Piotr Wierzbicki, Mirosław Dzielski, Aleksander Hall, Tomasz Gruszecki és Donald Tusk), amely egyértelműen kiállt a magántulajdon és a szabadpiaci kapitalizmus mellett.

A szociológiai felmérések egyértelműen bizonyítják, hogy értékorientációja szerint a társadalom is két csoportra oszlott: 1.) individualista-piacorien-

²⁴ Kuroń, Modzelewski, Kołakowski és Michnik is úgy látta korábban, hogy a politikai rendszer megváltoztatása nélkül nem lehet semmilyen gazdasági reformot megvalósítani. A hadiállapot után újra a gazdasági reformok kerültek előtérbe az ellenzék programjaiban. Ennek okai nyilván a hadiállapot bevezetésének tapasztalataiban és a rendkívül rossz gazdasági helyzetben keresendők.

²⁵ SKÓRZYŃSKI, i. m. 2005, 226–228.

tált és 2.) egalitárius-szabályozásorientált. Csakhogy a magántulajdonnal és a privatizációval kapcsolatos attitűdök meglehetősen ambivalensek voltak a lengyel társadalmon belül. Az 1988–1992 közötti periódusban a lengyel társadalom több mint fele volt azon a véleményen, hogy a jövedelmek differenciálódását csökkenteni kell. 1990-ben a társadalom 66%-a, 1992-ben már 74%-a mutatkozott az állami árszabályozás hívének. Mindemellett magas volt a gazdasági verseny híveinek aránya is: 1988-ban 80%, 1992-ben 78%. Ezzel szemben, 1988-ban mégis a lakosság 60%-a, 1992-ben pedig már 77%-a helyeselte a teljes foglalkoztatottság politikáját.²⁶ Ezek az ellentmondásos adatok egyrészt arra világítanak rá, hogy a lengyel társadalom – csakúgy, mint a többi kelet-európai – nem volt tisztában azzal, hogy a szabadpiaci kapitalizmus bevezetése milyen következményekkel fog járni. Másrészt pedig az adatokból kitűnik a lengyel társadalom egalitárius hagyományainak hatása, amely benne gyökerezett mind a katolikus egyház tanításaiban, mind pedig a baloldali értelmiség által képviselt önszerveződésre épülő társadalomképben. Harmadrészt pedig megfigyelhető, hogy az államszocialista rendszer jóléti funkcióit megtartották volna, míg a rosszul működő centralizált gazdasági rendszert felváltották volna valami mással.

A tárgyalások megkezdése

Az IMF-tagsággal²⁷ összefüggésben a lengyel hatalom 1986. szeptember 11-én amnesztiát hirdetett a hadiállapot után még börtönben ülő politikai foglyok számára. Nem sokkal később Lech Wałęsa vezetésével létrejött a *Solidaritás Ideiglenes Tanácsa*. Wałęsa, tíz ellenzéki értelmiséggel közösen, levelet írt Ronald Reagan elnöknek, hogy oldja fel az összes gazdasági szankciót Lengyelországgal szemben. E lépés komoly gesztus volt a hatalom felé. Ekkor a párt újra – immár harmadik alkalommal – meghívta II. János Pál pápát Lengyelországba, jelezve liberalizálási szándékának komolyságát. A hatalom persze abban is bízott, hogy ezzel megerősítheti nemzeti legitimációját. Az 1987 nyarán megtartott pápai miséken ismét több millióan vettek részt, a

²⁶ A felméréseket lásd: Gorzelak, Grzegorz–Jalowiecki, Bohdan: Lengyelország fejlődése 2005-ig. In: Kelet-Közép-Európa: honnan–hová? Szerk.: Ehrlich Éva–Révész Gábor–Tamási Péter. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994, 223.

²⁷ Lengyelország 1986. június 12-én csatlakozott a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF).

tömegben gyakran feltűntek a Szolidaritás transzparencsei. Októberben létrejött a *Szolidaritás Országos Végrehajtó Bizottsága*, amely egyre erőteljesebben követelte a szervezet legalizálását és a gazdasági reformokat. 1987. november 29-én bátor lépésre szánta el magát a párt: népszavazást írt ki a gazdasági reformok folytatásáról. A kísérlet látványosan megbukott: a társadalom jelezte, csak olyan reformot fogad el, amelyben ő is részt vesz.

1988 áprilisában az újabb (januári) áremelésekre adott válaszként sztrájk-hullám kezdődött, amelyet a hatalom a rendőrség segítségével szétvert. Augusztus derekán azonban elindult a láncreakció, egymás után sorra tették le a munkát a bányászoktól a hajógyáriakig. A pártvezetés belátta, hogy két lehetősége van: a tárgyalások megkezdése, vagy a rendkívüli állapot kihirdetése. Jaruzelski június 13-án, a Központi Bizottság VII. plénumán használta először a „*Kerekasztal*” kifejezést, amelyen a problémák rendezésének színterét értette. Az állandó sztrájkok miatt azonban az Országos Védelmi Bizottság 1988. augusztus 20-i ülésén, melyen a Politikai Bizottság (PB) több tagja is részt vett, döntést hoztak a tartalékosok mozgósításáról és a fegyveres erők készségbe helyezéséről.

Ugyanezen a PB-ülésen döntöttek arról, hogy a belügyminiszter, Czesław Kiszczak titkos tárgyalást kezdeményez Lech Wałęsával, melynek célja a kerekasztal-tárgyalások feltételeinek megteremtése volt. Nem gördített akadályt az ellenzékkel való tárgyalások elé a Szovjetunió sem. Gorbacsov július 14-én Varsóban tárgyalt Jaruzelskivel. A lengyel párt vezetője kifejtette, hogy a gazdasági nehézségek miatt szükséges a demokratizálás, ám megígérte, hogy nem fogják a Szolidaritást legalizálni, és nem engedélyezik a pártalapítást sem. Nem zárta ki ugyanakkor, hogy különböző társadalmi csoportokból akár ellenzéki szemléletű képviselőket is bevonjanak a Szejmbe. Gorbacsov nem emelt kifogást, sőt, történelmi jelentőségűnek nevezte a lengyel és a szovjet folyamatokat. A szovjet politikai vezetés éppen úgy nem számolt a hatalom elvesztésével, mint a lengyel.

A kormány és az ellenzék között az első találkozó 1988. augusztus 31-én, a Varsó melletti Magdalenkában épült belügyi villában jött létre. A megbeszélések hamarosan rendszeressé váltak Kiszczak és Wałęsa között, gyakran a katolikus egyház közvetítése révén.

Sokak számára azonban nem volt magától értetődő a tárgyalások megkezdése, ezt a legtisztábban Mieczysław Rakowski fogalmazta meg a PB szeptember 1-jén tartott ülésén:

„Számolni kell azzal, hogy a Wałęsa-ügy komolyan jelen van a párton belüli vitákban. Éveken keresztül arról beszéltünk, hogy ő csak egy magánember, semmi jelentősége nincs, most meg tárgyalásokat kezdünk vele. Ez akkor azt jelenti, hogy a Szolidaritás erős? Azt jelenti, hogy Canossát jártok? Miért vezettétek be a hadiállapotot, és miért nem tudtatok akkor megegyezni? Az az érv, hogy a mostani ajánlat az 1981 végétől vezetett vonalunk folytatása, eléggé ingatag annak fényében, ami később történt.”²⁸

A kerekasztal-tárgyalások megkezdésének két feltétele volt: a sztrájkok azonnali beszüntetése (a párt részéről) és a Szolidaritás legalizálása (az ellenzék részéről). Döntő momentum volt, amikor november 30-án az állami szakszervezetek (OPZZ) vezetője, Alfred Miodowicz, nyilvános tévévitára hívta ki a Szolidaritás vezetőjét. Ám ez hatalmas hibának bizonyult a párt részéről, Wałęsa a felmérések szerint „kiütötte” ellenfelét. Ennél is fontosabb volt, hogy a vita mintegy legitimálta a Szolidaritást. Wałęsa tekintélye megkérdőjelezhetetlenné vált. 1988. december 18-án a Wałęsa körül csoportosuló értelmiségiek megalakították az *Állampolgári Bizottságot*.²⁹ Fontos megjegyezni, hogy ez nem az 1981 őszen megtartott első és eddig az időpontig az utolsó Szolidaritás-kongresszuson megválasztott vezető grémium újjáalakulását jelentette. Nem volt tehát választások által szerzett legitimitása, ám Wałęsa tekintélye és népszerűsége elegendő volt ahhoz, hogy a Szolidaritás nevében tárgyalásokat kezdjenek a párttal. Számos korábbi Szolidaritás-vezető, mint Andrzej Gwiazda, Anna Walentynowicz, Marian Jurczyk, akik már korábban is élesen bírálták a mozgalom vezetőjét, kimaradtak a Bizottságból, s követelték az 1981-es vezetőtestület összehívását.

Az 1989. januári KB-plénumon Jaruzelski és Kiszczak elérte, hogy a testület felhatalmazza a vezetést a tárgyalások megkezdésére. Végül 1989. február 6-án a Minisztertanács épületében megkezdődtek a kerekasztal-tárgyalások. Összesen 452 fő vett részt a tárgyalássorozatban, amely a három fő társadalmi erő: a kormánykoalíció, a Szolidaritás és a katolikus egyház képviselői között folyt. Három fő munkacsoportban döntöttek a legfontosabb kérdésekről. Ilyen volt a gazdaság- és társadalompolitika, a politikai reformok és a szakszervezeti pluralizmus ügye.

²⁸ Tajne dokumenty Biura Politycznego i Sekretariatu KC. Ostatni rok władzy 1988–1989. Red.: Perzkowski, Stanisław. Londyn, Aneks, 1994, 39.

²⁹ A Bizottság [lengyelül: Komitet Obywatelski] hivatalos lapjaként 1989. május 8-án megjelent a Gazeta Wyborcza, Adam Michnik főszerkesztésében.

A kerekasztal-tárgyalások két hónapig tartottak. Ez idő alatt számos problémát kellett megoldaniuk a feleknek, gyakran alakult ki patthelyzet. Ilyenkor a tárgyalásokon kívül Kiszczak és Wałęsa külön egyeztetett. Végül megállapodtak a rendszer politikai átalakítását érintő legfontosabb kérdésekben. A 460 fős Szejm mellett létrehozták a 100 tagú Szenátust. Megalkották az új választási törvényt, amely azonban korántsem volt demokratikus: a Szejm mandátumainak 65%-át biztosították a LEMP-nek és csatlós szervezeteinek, s csupán az összes mandátum 35%-át különítették el elosztásra a szabad választások eredményének megfelelően. A Szenátusba viszont teljesen szabad választást írtak ki. Létrehozták az államfői tisztséget, s az elnököt a két ház közös ülésén kellett megválasztani. Így optimális esetben a pártnak a szövetségeseivel együtt biztosítva lett volna a kétharmados többség, mellyel Jaruzelskit elnökké választhatják. Döntöttek a cenzúra eltörléséről is. A létrehozandó Felsőház (Szenátus) azonban nem a munkások és egyéb civil szervezetek érdekképviselői, vagyis a „társadalmi ellenőrzés” intézménye lett, ahogy a Szolidaritásban korábban követelték („Önkormányzatok Kamarája”), hanem a két világháború között fennálló rendszerrel való kontinuitás jelképe. Így nem jöhetett létre az a neokorporatív rendszer sem, amelyet a Szolidaritás öngazgató szárnya elképzelt. Az új rendszer a saját gyökereit nem a Szolidaritásban kereste, hanem az 1939 előtti berendezkedésben. Ennek szimbolikus aktusa volt, mikor 1990. december 22-én Ryszard Kaczorowski³⁰ ünnepélyes keretek között átadta a „hatalmat” Lech Wałęsának.

A tulajdon-átalakítás és az öngazgatás bukása

Az mindenki számára világos volt, hogy az állami tulajdon feletti rendelkezés és a termelés ellenőrzése egyben hatalmi kérdés is. Mieczysław Rakowski 1981 augusztusában így fogalmazott a Szolidaritás képviselőivel folytatott tárgyaláson: *„aki az élelem termelését ellenőrzi, gyakorlatilag az rendelkezik a hatalommal, mert az élelem kérdése politikai kérdés”*.³¹

Az állami tulajdon átalakítása (az „államtalanítás”) kétféle módon mehetett végbe: privatizáció, vagyis *magánosítás*, illetve az állami tulajdon közös-

³⁰ A második világháború utáni Londonban „működő” lengyel emigrációs kormány utolsó elnöke.

³¹ Holzer, Jerzy: „Solidarność” 1980–1981. Geneze i historia. Warszawa, Książka i Wiedza, 1990, 260.

ségi tulajdonná alakítása, azaz *társadalmasítása* útján. Ez utóbbi felelt volna meg leginkább a lengyel értelmiség által kidolgozott koncepcióknak és az 1981-es Szolidaritás-programnak. Ugyanakkor élesen szemben állt az uralkodó „marxista-leninista ideológiával”, a „párt vezető szerepével” és a politikai-gazdasági élet vertikális tagozódásával. Az állami tulajdon közösségi tulajdonná alakításával a párt és a körülötte kialakult nómenklatúra elveszítette volna minden befolyását és privilégiumait.

Ezzel kapcsolatban merül fel a kérdés: létrejöhetett volna-e a szabadpiaci rendszer akkor is, ha nem a magánosítás, hanem a közösségi tulajdon alternatívája győzedelmeskedik? Miért nem valósulhatott meg a közösségi tulajdonná alakítás?

A kerekasztal-tárgyalásokon a legtöbb vita éppen a gazdasági munkacsoportban volt. Ez abból adódott, hogy sem az ellenzék, sem a kormánykoalíció képviselői között nem volt még elvi egyetértés sem, hogy milyen rendszert hozzanak létre a régi helyett. Az ellenzék részéről Ryszard Bugaj és Witold Trzeciakowski inkább szociáldemokrata, míg Janusz Beksia liberális álláspontot képviselt. A kormányoldaltól Władysław Baka (a Nemzeti Bank elnöke, majd PB-tag) és Ireneusz Sekuła³² pedig nem voltak abban a helyzetben, hogy egységesen képviselhetek volna valamilyen kidolgozott pártprogramot, ráadásul a kormány tevékenysége élesen eltért az általuk előterjesztett javaslatoktól.³³

A Központi Bizottság még 1988. szeptember 16-án elfogadta a „*Nemzetgazdaság konszolidációja tervének elveiről*” szóló dokumentumot, mely tartalmazta a tulajdonformák egyenjogúsítását és előrevetítette a bankprivatizációt. Ennek megfelelően a Rakowski-kormány, függetlenül magától a Politikai Bizottságtól és a Kerekasztaltól (és a társadalomtól), számos törvényt fogadtatott el a Szejmben, s ezzel megkezdődött a piacgazdaságra való áttérés, valamint a párt-nómenklatúra kiváltságainak átmentése.

Természetesen már korábban, 1987–1988 táján mind Magyarországon, mind Lengyelországban, a vezetés reformelképzeléseiben – az adósságválság

³² 1983–1988 között a Társadalombiztosító elnöke, 1988-ban szociálpolitikai és munkaügyi miniszter, majd a Rakowski-kormány Gazdasági Bizottságának elnöke, miniszterelnök-helyettes.

³³ Friszke, Andrzej: Okrąły Stół. Geneza i przebieg. In: Polska 1986–1989: koniec systemu. Materiały międzynarodowej konferencji. Tom 1 referaty. Red.: Machcewicz, Paweł, Warszawa, Trio-ISP PAN, 2002, 112.

hatására és a vállalatok beruházásihiányának ellensúlyozására – egyre nagyobb szerepet kapott a tulajdoni átalakítás és a kisvállalkozások nyíltabb támogatása. Lengyelországban az 1988. december 23-i törvény a gazdasági tevékenységről³⁴ gyakorlatilag „emancipálta” a magántulajdont. Leegyszerűsítette a hatósági ügyintézését, és megszüntette a magánvállalkozások felső foglalkoztatási határát.³⁵ Ugyanakkor a külföldi befektetésekről szóló törvény³⁶ törölte a külföldi partner részarányára vonatkozó előírást, sőt, a külföldi részesedésre minimumot írtak elő (20% és 5000 dollár). A külföldiek hároméves adómentességet kaptak, amit adott esetben további három évvel meg lehetett hosszabbítani. A külkereskedelmet pedig engedélyezték a magánvállalkozók számára is. Ezen felül az adósságcsökkentés exportarányára jutó hányadát a külföldi beruházó repatriálhatta.

A január 31-én elfogadott banktörvények³⁷ szintén a privatizáció előkészítését szolgálták. A Nemzeti Bank helyébe kilenc körzeti bankot hoztak létre, és engedélyezték a magánbankok alapítását. A február 24-én életbelépett, „a nemzetgazdaság konszolidációjának néhány feltételéről szóló törvény”³⁸ lehetővé tette az állami vagyon magánosítását, illetve március 15-én legalizálták a valutakereskedelmet is. Mindezen előkészítés után egy 1989 tavaszán elfogadott kormányrendelet megteremtette Az ún. „spontán privatizáció” vagy „nómenklatúra-privatizáció” alapjait. Lehetővé vált a vállalatok számára, hogy saját részlegeiket „társasági” formában működtessék tovább. Ennek következtében

³⁴ Dz.U. 1988 nr 41 poz. 324 Ustawa z dnia 23 grudnia 1988 r. o działalności gospodarczej. <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU19880410324&type=3&name=D9880324.pdf> (2009-06-22)

³⁵ Mizsei Kálmán: Lengyelország. In: Privatizáció Kelet-Európában. Szerk.: Mizsei Kálmán. Budapest, Atlantisz-Medvetánc, 1991, 40-41.

³⁶ Dz.U. 1988 nr 41 poz. 325 Ustawa z dnia 23 grudnia 1988 r. o działalności gospodarczej z udziałem podmiotów zagranicznych. <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU19880410325&type=2&name=D19880325.pdf> (2009-06-22)

³⁷ Dz.U. 1989 nr 4 poz. 22 Ustawa z dnia 31 stycznia 1989 r. o Narodowym Banku Polskim. <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU19890040022&type=1&name=D19890022L.pdf> (2009-06-22); Dz.U. 1989 nr 4 poz. 21 Ustawa z dnia 31 stycznia 1989 r. Prawo bankow. <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU19890040021&type=1&name=D19890021L.pdf> (2009-06-22)

³⁸ Dz.U. 1989 nr 10 poz. 57 Ustawa z dnia 24 lutego 1989 r. o niektórych warunkach konsolidacji gospodarki narodowej oraz o zmianie niektórych ustaw. <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU19890100057&type=1&name=D19890057L.pdf> (2009-06-22)

a vállalatok menedzsmentjei „kisajátították” az állami tulajdonban lévő gyárakat, amelyek felett már korábban is rendelkeztek. Ők voltak abban a helyzetben, hogy tulajdonra tegyenek szert. Ez az ún. „*vállalati kezdeményezésű*” privatizációs gyakorlat jelentős méreteket öltött nem csak Lengyelországban, hanem Csehszlovákiában és Magyarországon is.³⁹

Emellett természetesen jelen voltak azok az elképzelések is, melyek a „*dolgozói részvénytulajdont*” állították a középpontba. A reformközgazdászok többsége azonban ellenezte az efféle megoldásokat, hiszen a munkástanácsok a központi hatalom ellensúlyaiként jelentek meg. A Rakowski-kormány is szilárdan a liberalizmus talaján állt, s bizalmatlanul tekintett a munkásokra. Ennek a harcnak lett az eredménye, hogy a privatizációs alaptörvényt csak a Mazowiecki-kormány beiktatása után 10 hónappal sikerült elfogadni.⁴⁰

A privatizációs ideológia robbanásszerű előtérbe kerülésének okai a következők voltak: egyfelől az adósságteher privatizálással történő enyhítése, oly módon, hogy a hitelező bank tulajdonrészt kapott az adósságok elengedése fejében az eladósodott vállalatban (adósságcsere). Másfelől, miután megszűnt az állami szektor sérthetetlenségének tabuja, óriási lehetőség nyílt a magánosítás előtt.⁴¹ Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a reformközgazdászok a gazdasági liberalizációt a stabilizáció előfeltételeként értelmezték.

Ennek megfelelően cselekedett a Rakowski-kormány is. Mielőtt lemondott volna, 1989 júliusában elfogadta az 1990-1992-re szóló új gazdasági program elveit, melyeket az IMF szakértőivel közösen dolgoztak ki a piacosítás, az államháztartási egyensúlyteremtés, a kemény pénz- és hitelpolitika és az állami tulajdon átalakítása, újrastrukturálása érdekében.⁴² Augusztus 1-jén a kormány bevezette a piaci árakat, ami hamarosan hiperinflációhoz vezetett (251,1%). A választási eredményeknek megfelelő kormány csak 1989. augusztus 25-én alakulhatott meg Tadeusz Mazowiecki vezetésével.

Az új kabinet azonnal leállította a „*nómenklatúra-privatizációt*”, és bizalmatlanul fogadta a külföldi tőkét. Ezzel gyakorlatilag az egész államtalanítási folyamat lelassult. Megpróbálták felülvizsgálni az addigi privatizációkat, ám a krónikus pénzhiány miatt, ahogy a kormánylap, a *Gazeta Wyborcza* „Pénzt

³⁹ Mizsei, i. m. 1991, 34.

⁴⁰ Uo. 15–16.

⁴¹ Uo. 20.

⁴² Grala T., i. m. 2005, 324.

vagy életet” című cikke (1990. május 29.) is jelezte, a mérleg nyelve inkább a privatizáció folytatása felé billent.⁴³

A privatizációval szorosan összekapcsolódó törvénycsomagot, a Leszek Balcerowicz gazdasági miniszter vezetésével kidolgozott ún. „sokkterápiát” (Balcerowicz-terv) október 9-én fogadta el a kormány és december 30-án került a Szejm elé. A terv a kerekasztal-tárgyalásokon nem tárgyalta, és ott ezért el sem fogadott pontjai a liberális piacgazdaság azonnali, radikális bevezetését tartalmazták. Szó sem esett a szakszervezetekről, a munkásokról, az önkormányzatról és a társadalmasításról. Kidolgozói között olyan neoliberais közgazdászokat találunk, mint Jeffrey David Sachs, aki az IMF és a Világbank tanácsadójaként többek között Bolíviában, Oroszországban és Jugoszláviában is részt vett a gazdasági transzformációban⁴⁴ vagy Stanisław Gomułka közgazdász (a hatvanas években Kuroń és Modzelewski köréhez tartozott), aki a nyolcvanas években az IMF, az OECD és az Európai Bizottság konzultánsaként dolgozott. Az utolsó pártállami kormány által elkezdett és a Szolidaritás-kormány által befejezett neoliberais fordulat természetesen nem a véletlen műve volt. A kelet-európai rendszerváltások egyik kikényszerítő ereje éppen a világban lezajlott gazdasági modellváltásban fedezhető fel. A belső társadalmi erők mint a Szolidaritás tömegmozgalma, gyengíthették ugyan a fennálló rendszert, de a változás irányát megszabni már nem tudták. A hatalmon lévők és az azt követő „rendszerváltók” elfogadták a nemzetközi pénzügyi szervezetek által kínált receptet. Nemcsak Sachs nevét kell itt megemlíteni, hanem az ún. washingtoni konszenzus kidolgozóját, John Williamsonét is. Az 1989-ben általa kidolgozott tízpontos javaslat⁴⁵ vált a neoliberais gazdaság-átalakítások dogmájává, melyet az IMF és a Világbank a világ minden országának „előírt”. A „konszenzus” fő pontjai az állami vállalatok, a kereskedelem és a pénzpiacok privatizációját, a piacok deregulációját, a jövedelemszerkezet átalakítását, az adók csökkentését, az adóalap szélesítését, az egységes valutaárfolyam fenntartását és a külföldi befektetések előtti akadályok

⁴³ Mizsei, i. m. 1991, 44.

⁴⁴ Sachs elképzeléseit lásd: Sachs, Jeffrey: The Economic Transformation of Eastern Europe: the case of Poland. *Economics of Planning*, vol. 25. (1992) nr 1., 5–19.

⁴⁵ Williamson, John: What Washington Means by Policy Reform. <http://www.iie.com/publications/papers/paper.cfm?researchid=486> (2009-08-14)

megszüntetését tartalmazták, vagyis a gazdasági szerkezetváltás olyan irányát, amely teljes mértékben szembenállt az önigazgató koncepcióval.

A „konzenzus” alapján kidolgozott Balcerowicz-terv⁴⁶ hivatalos indoklása szerint *„a lengyel gazdaság alapvető rendszerváltást követel”*. A változás célja egy olyan *„piaci rendszer felépítése, amely a magasan fejlett országokéhoz közelít. Amelynek gyorsan, radikális lépések segítségével kell megvalósulnia, hogy amennyire csak lehet, csökkentse a társadalomra háruló terheket az átmeneti időszakban.”* A tervezők a reformok korábbi rossz tapasztalataira hivatkozva álltak ki a sokkterápia mellett, illetve azzal érveltek, hogy a gazdaság olyan rossz helyzetben van, hogy nincs idő a lassú átmenetre, azonnal kell cselekedni: *„a gazdaság a mélyülő egyensúlytalanság, az állam finanszírozásának teljes összeomlása állapotában van. Évek óta növekszik az ökológiai katasztrófa, a lakáskrizis, a külföldi adósságteher és különösen a fiatal generáció megélhetési emigrációja.”* Mindez az utóbbi hónapokban tapasztalható újabb válságjelekkel együtt, mint a gyors áremelkedés, a hiperinfláció, az államháztartás növekvő deficitje, valamint a termelés visszaesése, gyors lépéseket követelt. Balcerowicz fő célja az infláció megállítása és a piaci egyensúly helyreállítása mellett a gazdasági rendszer alapvető megváltoztatása volt, annak érdekében, hogy a külföldi gazdasági segítség megérkezzen Lengyelországba. Az antiinflációs politika keretében először a *„monopolista struktúrák”* megszüntetését, az energiaigényes nehézipar felszámolását, a központi beruházások és az állami vállalatok finanszírozásának leállítását, illetve a fizetések visszafogását tűzte ki célul. Az exportra termelő cégeket illető adókedvezmények radikális szűkítését, a vállalatok saját beruházásai és a kőszénbányászat állami dotációjának megszüntetését, valamint az állam biztonságára fordított összegek csökkentését ígérte.

Az állami kiadások ilyen radikális csökkentése azonnal óriási munkanélküliséget generált. Illuzórikus volt az a kitűzött cél is, hogy Lengyelország így módon gyorsan elérheti a fejlett kapitalista országok szintjét. Pedig ennek érdekében a program teljes rendszerváltást követelt: gyors áttérés a piacgazdaságra, a monopóliumok azonnali megszüntetése, a lengyel gazdaság világpiaci integrációja, az állam finanszírozásának teljes átalakítása, a teljes adórend-

⁴⁶ A Balcerowicz-tervet lásd: Program gospodarczy. Główne założenia i kierunki. <http://c355.republika.pl/Program1989.doc> (2009-06-19)

szer átalakítása, a tőkepiac megindítása és a munkaerőpiac létrehozása. Végül tíz törvénybe foglalva a Szejm elfogadta a sokkterápiát.⁴⁷

Ennek megfelelően 1990. július 13-án a Szejm végül megszavazta a privatizációs törvényt,⁴⁸ amely jelentősen leszűkítette a nómenklatúra-privatizáció lehetőségét, és helyette a felülről irányított „*aktív privatizációt*” preferálta. A törvény elfogadásának azonban több fontos oka is volt. Egyfelől a Világbank ettől tette függővé a 300 millió dolláros hitel folyósítását⁴⁹ (korábban, 1989. július 10–11-én George Bush amerikai elnök Varsóban világossá tette, hogy az Egyesült Államok csak abban az esetben nyújt gazdasági segítséget Lengyelországnak, ha a liberalizáció folytatódik). Másfelől pedig megváltoztak a hatalmon lévő Szolidaritás belső törésvonalai is. A megerősödött jobboldal Wałęsa mögé sorakozott fel, míg a baloldaliak a piacpárti liberálisokkal Mazowiecki mellé álltak. A miniszterelnök pedig a piacpárti logikát követte, s így jelentős támogatással maga mögött sikerült elfogadtatnia a törvényt. Harmadrészt az állam elsősorban így tudott jelentősebb bevételekre szert tenni, ami különösen fontos volt, hiszen a Rakowski-kormány 5 billió zlotys költségvetési hiányt hagyott utódaira.

Lengyelországban a kezdeti időszakban a privatizáció háromféleképpen történhetett. Az ún. „*kis privatizáció*” főleg a kisebb kereskedelmi és szolgáltatási egységeket érintette. A kormányzat célja ezzel egyértelműen az volt, hogy enyhítsenek a lakosságot sújtó ellátási hiányon. A „*kis privatizáció*” eredményeképpen 1990 júliusáig az állami boltok 8%-át privatizálták, a kiskereskedelem egynegyede került magánkézbe. A másik forma az ún. „*tőkés privatizáció*” volt. Ez a folyamat két lépcsőből állt. Először a privatizálandó vállalatot át kellett alakítani az államkincstár egyszemélyes tulajdonává, majd két éven belül el kellett adni. A privatizációt lebonyolító szerv a Tulajdonosi Át-

⁴⁷ Törvények 1. az állami vállalatok finanszírozásáról, 2. a bankjogról, 3. a hitelről, 4. a jövedelemadóról, 5. az adózás új elveiről, 6. a külföldi beruházók által folytatott tevékenységről, 7. devizajogról, 8. vámjogról, 9. az alkalmazottakról, 10. az elbocsátások feltételeiről.

⁴⁸ Dz.U. 1990 nr 51 poz. 298 Ustawa z dnia 13 lipca 1990 r. o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych. <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU19900510298&type=1&name=D19900298L.pdf> (2009-06-19)

⁴⁹ Emellett a kormány 700 millió dollár hitelt várt az IMF-től, valamint 1 milliárd dolláros kölcsönre kért garanciát a fejlett országok bankjaitól. Tárgyalásokat kezdett a Párizsi Klubbal és a Szovjetunióval az adósság-visszafizetések üteméről is.

alakulás Minisztériuma⁵⁰ lett, melyet széles jogkörrel ruháztak fel. Végül meg kell említeni az államtalanítás harmadik lehetőségét, a „likvidációs privatizációt”. Erre a privatizációs törvény 37 cikkelye adott lehetőséget, és a leggyakrabban éltek is vele a vállalatvezetők. A módszer lényege, hogy a csődeljárás után a cég egészét vagy egyes részeit magántulajdonba lehetett adni.

A magántulajdonon alapuló kapitalizmust mégis az új cégek létrehozásának engedélyezése lendítette előre. 1993-ban már az újonnan létrehozott privátszektor a GDP több mint 50%-át tette ki.

A törvény szerint a privatizálandó vállalat dolgozói csupán a részvények húsz százalékát vehették meg kedvezménnyel (a hazai vásárlóknak kínált ár feléért), e felett pedig piaci feltételek alapján. A dolgozóknak nem volt több joguk a vállalathoz, mint bármelyik más állampolgárnak. Az első öt privatizált vállalatnál ennek megfelelően (de inkább a 20 százaléknál kisebb mértékben) különítettek el részvényeket a dolgozók számára.⁵¹ A jogszabály még két fontos korlátozást tartalmazott: tíz százalékban maximálta a külföldieknek eladható hányadot, s ezzel védte az országot elsősorban a német tőkétől, valamint megszüntette a „nómenklatúra-privatizáció” lehetőségét. A törvény magába foglalta az ún. „népi részvényes eszmét” is, amely minden állampolgárt kárpótolt az állami vagyonból „ingyen részvényekkel”. A Szejm ún. „privatizációs jegyeket” bocsáthatott ki, amelyeket ingyen és egyenlő arányban osztottak szét az állampolgárok között. E jegyeket az állami vállalatok privatizálásakor az állampolgárok tulajdonrészekre, illetve a beruházási alapokban résztulajdonra válthatták.⁵² A privatizációs jegyek kiosztása azonban nem a munkás-önigazgatás irányába mutatott, hiszen nem csak az adott vállalat munkásai kaphattak belőle, hanem mindenki. E gondolat a gyakorlatban leginkább Csehszlovákiában érvényesült.

Az első három évben minden negyedik, állami tulajdonban lévő vállalatot privatizációra bocsátottak, de csupán minden tizedikben került sor tulajdon-

⁵⁰ Dz.U. 1990 nr 51 poz. 299 Ustawa z dnia 13 lipca 1990 r. o utworzeniu urzędu Ministra Przekształceń Własnościowych. <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU19900510299&type=1&name=D19900299L.pdf> (2009-06-22)

⁵¹ Mizsei, i. m. 1991, 30., 48.

⁵² Uo. 51.

váltásra. 1990-ben 8441 állami vállalat létezett. 1993 szeptemberéig⁵³ 2334 állami vállalatnál kezdeményeztek privatizációt: 510-et „tőkés privatizáció”, 995-öt likvidáció útján szándékoztak eladni, illetve 829 vállalatot jelöltek ki arra, hogy „dolgozói tulajdonú vállalatokká” váljanak. Végül összesen 914 vállalat került új tulajdonosokhoz.⁵⁴ Ezzel szemben a privatizációs törvény elfogadásáig lezajlott „nómenklatúra- (spontán) privatizáció” során 1593 cég került a párt- és államapparátushoz kötődő személyek tulajdonába. E vállalkozások száma még nagyobb lehetett, ha a nómenklatúra családtagjainak cégeit is ideszámítjuk.⁵⁵ Tehát egy év alatt közel kétszer annyi cég került magántulajdonba a privatizációs törvény elfogadása előtt, mint utána.

Végeredményben ez a törvény lehetetlenné tette a kollektív tulajdon széleskörű elterjedését Lengyelországban. Korlátozásaival gyakorlatilag megtiltotta, hogy az állami tulajdonú vállalatok teljes egészében vagy legalább többségi tulajdonban a dolgozók birtokába kerüljenek. A kormányra került Szolidaritás teljesen más úton járt, mint amit 1980–1981-ben hirdetett. A privatizációs törvény után két héttel életbe lépett az új szakszervezeti törvény,⁵⁶ de nem nyúltak a LEMP által 1981 szeptemberében megalkotott „állami vállalatok kollektíváinak önkormányzatáról”⁵⁷ szóló, s akkor sokat bírált törvényhez. Ez a jogszabály ugyan lehetőséget adott a munkásoknak arra, hogy munkástanácsokon keresztül befolyással legyenek a vállalat éves tervére, a beruházások irányára, az állóeszközök eladására, de nem adott jogot a termelés megszervezésére és irányítására. A hatalomra jutott Szolidaritás azonban „megfeledezett” e törvény módosításáról. Érdeemes megjegyezni, hogy a LEMP korábban azért ellenezte a „vállalat társadalmazását” az állammal szemben, mert olyan „csoporttulajdonként” értelmezte, amely a kapitalizmus visszaállításához

⁵³ 1993 szeptemberében előrehozott parlamenti választásokat tartottak Lengyelországban. A választási kampány miatt a privatizáció folyamata lelassult.

⁵⁴ Employee-owned companies in Poland. Ed.: Jarosz, Maria, Warsaw, PAN ISP, 1994, 13.

⁵⁵ Dudek, Antoni: Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990. Kraków, Arcana, 2005, 189.

⁵⁶ Dz.U. 1991 nr 55 poz. 234 Ustawa z dnia 23 maja 1991 r. o związkach zawodowych. <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19910550234&type=3> (2009-06-22)

⁵⁷ Dz.U. 1981 nr 24 poz. 123 Ustawa z dnia 25 września 1981 r. o samorządzie załogi przedsiębiorstwa państwowego. <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19810240123&type=3> (2009-06-22)

vezet. Ezáltal elveszítette volna ellenőrzését a termelés felett, megszűnt volna a vezetés és az egész párt-nómenklatúra minden kiváltsága és privilégiuma.⁵⁸ Az új vezetés, a kormánypozícióban lévő Szolidaritás viszont éppen azért el-lenezte a „csoporttulajdont”, mert az a liberalizációt és a kapitalista kibontako-zást gátolta volna meg.

Mindennek ellenére azt sem szabad elfelejteni, hogy Lengyelországban a kezdeti magánosítási hullám lecsengése után, a rendkívül gyakori kormány-váltsá-gok és kormány-váltások miatt nem indult meg újra az állami tulajdon olyan mértékű széthordása, mint például Magyarországon. 1998-ban még az 500 legnagyobb lengyelországi vállalat első három helyezettje állami tulajdon-ban volt,⁵⁹ s ezen csak a kommunikációs ipar privatizálása változtatott, ami-kor a *Telekomunikacja Polska* részvénytársaságot előbb magánkézbe (2000), majd egy évvel később külföldi tulajdonba adták. Jelenleg az ötven legnagyobb cég mintegy negyven százaléka még mindig állami többségi tulajdonban áll. Sőt, a lengyelországi vállalatok az egész kelet-európai régióban is jelentősek. A térség (beleértve a Balkánt és a Szovjetunió európai utódállamaait – Orosz-orz-szágot nem) legnagyobb száz vállalatának több mint egyharmada lengyel, annak is nagyjából 40 százaléka még többségi állami tulajdonossal rendelke-zik.⁶⁰ Természetesen a legnagyobb exportbevételt realizáló cégeket Lengyel-orz-szá-gban is a külföldi gyáróriások leányvállalatai adják, mint a Fiat, a Wolks-wagen vagy a Philips. A rangsor első tíz cége között csupán a sziléziai koksz-bányászat üzemei kapnak helyet.⁶¹

⁵⁸ Jakubowicz, i. m. 1988, 88–89.

⁵⁹ A „Polskie Sieci Elektroenerg. SA, Warszawa”; a „Petrochemia Płock SA, Płock” és a „Teleko-munikacja Polska SA, Warszawa”. Lásd: Lista 500 największych przedsiębiorstw w Polsce w 1998 r. http://www.rzeczpospolita.pl/dodatki/rynek_990506/rynek_a_6.html (2009-08-14)

⁶⁰ Lásd: http://www.rzeczpospolita.pl/ekonomia/lista500_2007/ (2009-08-14), Lista pierwszych 100 największych przedsiębiorstw. http://www.deloitte.com/dtt/press_release/0,1014,sid%253D12111%2526cid%253D169870,00.html (2009-08-14). A lengyelországi cégekkel szemben, a listán szerelő magyarországi vállalatok többsége már privatizált vagy eleve multinacionális cég (Audi, Suzuki, Tesco, Philips, Samsung stb.).

⁶¹ Lásd: <http://www.rp.pl/galeria/127224,5,297713.html> (2009-08-14)

A sokkterápia és a privatizáció eredményeképpen a munkanélküliség 1993 végére 16% fölé kúszott (2004-ben már 20% fölött volt),⁶² az infláció 1990-ben 585,8%-ra ugrott.⁶³ A kormánypolitika negatív társadalmi hatásai csalódást okoztak a Szolidaritást támogató tömegek számára. Ennek leképeződését figyelhetjük meg az 1990 végén tartott első elnökválasztás alacsony részvételi arányaiban (60,6% és 53,4%), és abban, hogy a Szolidaritás megkérdőjelezhetetlen vezetőjét – komoly kihívó nélkül – a szavazók csupán 39,96%-a támogatta az első fordulóban. Még inkább jelzésértékűek a társadalom kiábrándultságára nézve az első teljesen szabad választások (1991. október) adatai. A rendkívül alacsony részvétel mellett (43,20%) az első miniszterelnök pártja⁶⁴ a mandátumok 13,5%-át tudta megszerezni, és mindössze két mandátummal kapott többet, mint az utódpart.⁶⁵ Két évvel később pedig az előrehozott választásokon a Demokratikus Baloldal Szövetsége (SLD) fölényes győzelmet aratott (a mandátumok 37,2%-át szerezte meg).

Konklúzió

Az önigazgató koncepció alternatívája tehát elbukott, és a piaci logikán, a magántulajdonon alapuló kapitalizmus valósult meg. Konklúzióként talán nem felesleges összefoglalni a bukás okait.

A Szolidaritás mozgalom tízmilliós tagságával óriási, horizontális elveken alapuló, demokratikus társadalmi erő volt, melynek reális esélye lehetett volna a gazdaság és a politika irányításának átvételére. A mozgalom azonban – belső megosztottsága miatt – nem tudott kidolgozni a gazdasági realitásokkal számoló, konzekvens gazdasági programot. A hadiállapot bevezetése pedig nem csak a további útkeresést gátolta meg, hanem megfosztotta a reménytől az embereket, hogy maguk alakíthatják a sorsukat. Felszámolta a kiépített közvetlen demokratikus társadalmi struktúrákat az üzemekben és azokon kívül, és szétzúzta a társadalmi aktivitás hatalmas erejét, amely 1980–81-ben oly

⁶² A hivatalos statisztikai adatokat lásd: http://www.mojebezrobocie.ovh.org/o_bezrobociu_statystyki_gus.php (2009-03-21).

⁶³ A zloty elértéktelenedését mutatja, hogy 1990 elején 9500 zlotyért lehetett 1 USD-t vásárolni.

⁶⁴ Demokratikus Unió [lengyelül: Unia Demokratyczna]

⁶⁵ Demokratikus Baloldal Szövetsége [lengyelül: Sojusz Lewicy Demokratycznej]

jelentős volt.⁶⁶ Feltételezhetjük, hogy ha létezett volna 1989-ben a hét évvel korábbi Szolidaritás tömegmozgalmi ereje, akkor a Leszek Balcerowicz által bevezetett sokkterápia-programot nem fogadta volna ilyen passzívan a lengyel társadalom.

Másrészt, 1981 után minden reform, azaz decentralizáció, demokratizálás a hadiállapot valóságával állt szemben, ezért eleve kivitelezhetetlen volt, így a hatalomnak a legitimációs válságból sem sikerült kitörnie. Ezzel szemben állt a nyugati világ, ahol a liberális gazdasági fordulatnak köszönhetően (a szociális kiadások csökkentése, a privatizáció felgyorsítása, új piacok keresése, tőkekihelyezés), egy új globális világgazdasági folyamat indult el. A Kelet-Nyugat közötti kapcsolatrendszer egyre szorosabbá vált. A keleti blokkban elmélyült gazdasági válság felszámolására reális perspektívaként mutatkozott a nyugat-európai kapitalizmus. Az ott tapasztalható életszínvonal a lakosság jelentős részét is vonzotta. A rendszerváltás világgazdasági környezete tehát nem kedvezett a munkás-önigazgatás alternatívájának.

Lengyelország rendkívül rossz gazdasági helyzete, valamint a nemzetközi tőkétől való erős függése miatt, a nemzetközi pénzügyi szervezetek nyomására a Rakowski-kormány már a kerekasztal-tárgyalások alatt megindította a gazdasági liberalizációt, megkezdődött a privatizáció a munkások kártalanítása nélkül. Ráadásul számos ellenzéki vezető utópiának tartotta a munkás-önigazgatás perspektíváját, azzal indokolva, hogy nincs sikeres történelmi példa annak megvalósíthatóságára.

A Balcerowicz-féle sokkterápia, amely az IMF tanácsait szolgálisan elfogadta, az utolsó csapást jelentette az önigazgató alternatívára. A piacgazdaság, a privatizáció és a munkástömegek munkanélkülivé válása lehetetlenné tette, hogy a társadalmi ellenőrzés megvalósuljon Lengyelországban. A lengyel rendszerváltás példája mutatja, hogy a mégoly jelentős ellenzéki tömegmozgalom, mint a Szolidaritás sem tudott érdemileg beleszólni az átalakítás fő kérdéseibe. A kelet-európai rendszerváltozásokat nem a társadalom tömegei, hanem nemzetközi pénzügyi világszervezetek, a „kommunista” pártok re-

⁶⁶ Modzelewski, Karol: Jaruzelski utorował drogę na Balcerowiczowi. In: *Le Monde Diplomatique*, edycja polska, grudnia 2006. <http://www.monde-diplomatique.pl/LMD10/index.php?id=1> (2009-06-02), Gliński, Piotr: Samorządna Rzeczpospolita w Trzeciej Rzeczpospolitej. In: *Solidarność. Wydarzenie, konsekwencje, pamięć*. Red.: Gruszka, Barbara, Warszawa, IFiS PAN, 2006, 187.

form-elitje és az ellenzék egy szűk csoportjának támogatásával hajtották végre.

Végül a KGST felosztatásával, a régi piacok elvesztésével és az ezzel járó külkereskedelmi átrendeződéssel, továbbá a privatizáció megkezdésével és számos gyár bezárásával munkások milliói váltak munkanélkülivé. A világ-gazdaságba való félperifériás integrálódás felmorzsolta a „szocialista” állam által védett „munkásosztályt”, így az képtelenné vált arra, hogy részt vegyen az állami tulajdon lebontásában.

Összességében az 1988–89-re kialakult történelmi feltételek és az élvonalban lévő politikai szereplők akarata nem kedvezett a „harmadik út” megvalósításának. A „történelmi erők” a magántulajdonon alapuló kapitalizmus irányába mozdították Lengyelországot is, annak ellenére, hogy itt mutatkozott meg legerősebben a közösségi tulajdonra és az önigazgatásra épülő gazdasági rendszer alternatívája.⁶⁷

⁶⁷ Ezzel szemben nem tagadható az a tény, hogy a rendszerváltás során a Szolidaritás számos követelése megvalósult. Létrejött a demokratikus politikai rendszer, mely elvileg mindenkinek lehetőséget adott az önszerveződésre. Az új keretek között azonban elgondolkodtató, hogy az ilyen közösségi szervezetek hogyan tudták volna „elkerülni a piaci verseny következményeit: a reálbér csökkentését, a technika és a munkaintenzitás fejlesztésével, a munkaidő növelésével, „racionalizálással”, leépítéssel, elbocsátásokkal kieszközölt „versenyképességet”, a más üzemek dolgozóival őket, mint tulajdonosokat és tőkés vállalkozókat szembeállító, a többi dolgozók relatív pozícióját is mindig rontó versengést.” Lásd: Tamás Gáspár Miklós: Az utak elváltak. Még egy válasz Kis Jánosnak. Népszabadság, LXIII. évf. 2005. november 5., Hétvége, 2–3. A fő probléma azonban mégiscsak az, hogy az új rendszer kialakításából kihagyták a társadalom széles rétegeit, számukra már csak az alkalmazkodás maradt.